

УДК 343.17

Андрій Шульга, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу Донецького юридичного інституту ЛДУВС;

Едуард Коваленко, кандидат юридичних наук, начальник слідчо-криміналістичного факультету Донецького юридичного інституту ЛДУВС

Моральність кримінально-процесуальних відносин

Здійснено філософсько-правовий аналіз категорій "мораль" і "моральність" у контексті кримінально-процесуальних відносин. Проаналізовано стан моральності проведення окремих слідчих дій і спілкування між учасниками кримінального процесу. Запропоновано засоби підвищення моральності кримінально-процесуальних відносин.

Ключові слова: мораль, моральність, кримінально-процесуальні відносини.

Осуществлен философско-правовой анализ категорий "мораль" и "нравственность" в контексте уголовно-процессуальных отношений. Проанализировано состояние нравственности проведения отдельных следственных действий и общения между участниками уголовного процесса. Предложены средства для повышения уровня нравственности уголовно-процессуальных отношений.

Ключевые слова: мораль, нравственность, уголовно-процесуальные отношения.

The philosophical and legal analysis of such categories as moral and morality in the context of criminal proceedings relations is given. The state of morality while conducting certain investigative measures and communication between the participants of criminal procedure is analyzed. The ways for improving the morality of criminal proceedings relations are suggested.

Keywords: moral, morality, criminal proceedings relations.

Сучасне суспільство нестабільне, причиною тому є стрімкий розвиток новітніх технологій, техногенні перетворення, зміни та економічні коливання. Політичні та соціальні негаразди, які відбуваються в соціумі, постійно супроводжуються появою нових дестабілізаційних ідеологій, здатних створювати підґрунтя для виникнення та укорінення у суспільній свідомості паростків зневажливого ставлення до вироблених норм люд-

ського буття. Подібні чинники змушують людину адаптуватися до нових правил життя часто всупереч вимогам закону, створюють умови правового нігілізму тощо. Природно, що за таких обставин створюються різноманітні деструктивні співтовариства (злочинні угруповання, релігійні секти, політично заангажовані клани, які переслідують тільки власні корпоративні інтереси), що призводить до назрівання в суспільстві конфліктної ситуації.

Питанню моральності приділялося багато уваги з боку таких всесвітньо відомих філософів, як Демокрит, Сократ, Платон, Арістотель, Епікур, Цицерон, Ф. Аквінський, Г. Гроцій, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель, Б. Чичерін, П. Новгородцев, В. Соловйов, Н. Бердяєв, А. Коні, М. Алексєєв, В. Гребеньков, В. Бачинін, К. Жоль, Б. Кістяківський та ін.

Вітчизняні науковці Ю. Аленін, О. Баулін, В. Гончаренко, О. Долженков, В. Журавель, А. Іщенко, Н. Карпов, Н. Клименко, В. Кузьмічов, А. Козловський, Л. Казміренко, Є. Лук'янчиков, О. Маноха, О. Мельник, С. Стахівський, В. Свінцицький, Л. Удалова, В. Шибіко, Ю. Янович у своїх працях досліджували питання моральності кримінально-процесуальних відносин. Вивчали його і вчені країн СНД, а саме: І. Биховський, Р. Белкін, В. Бож'єв, О. Гуляєв, Т. Добровольський, П. Елькінд, М. Кагамов, Л. Карнеєва, З. Ковригін, Л. Кокорєв, О. Ларін, Т. Москалькова, П. Лупінська, І. Петрухіна, М. Порубов, Р. Ратинов, В. Савицький, М. Строгович, І. Суботіна, В. Томін, О. Чувільова, С. Шейфер та ін. Проте праці цих науковців розкривали філософський аспект моральності, стосувалися лише провадження окремих процесуальних дій або розглядали окремі стадії кримінального процесу.

Незважаючи на досить ґрунтовне вивчення науковцями проблем морального буття, відкритим залишається питання співвідношення понять моралі та моральності. На нашу думку, ці філософські категорії розглядаються вченими як суто теоретичні, тотожні за характером. Недостатньо приділяється уваги прикладному застосуванню результатів досліджень моральності. Для подолання цієї проблеми слід спершу з'ясувати ступінь тотожності синонімів «моральність», «мораль», «гуманізм», «етика». Словник російської мови С. І. Ожегова тлумачить термін «моральність» як певні правила, які визначають поведінку, духовні та душевні якості, необхідні людині в суспільстві [1, с. 409]. Мораль – це правила моральності чи сама моральність, логічний повчальний висновок з будь-чого, настанова [1, с. 351]. Етика – вчення про мораль, її розвиток, принципи, норми та роль у суспільстві або сукупність норм поведінки, мораль будь-якої суспільної групи або професії [1, с. 840]. Гуманізм (гуманність) – це

людяність або прогресивний рух епохи Відродження [1, с. 144]. Отже, ці терміни хоча і визначають схожі соціальні явища, але мають різний смисловий відтінок, тому синонімами бути не можуть.

Аналіз наукових філософських праць також дозволяє визначити, моральність із позицій мовної інтерпретації. Так, у російській мові моральність вживається у двох значеннях – як нравственность (рос.) і як моральность (рос.). Термін нравственность (рос.) вживається як показник моральної діяльності (вчинок). Під моральностью (рос.) розуміється функціонування моралі в соціумі. Автори хрестоматії філософії, розкриваючи сутність моральності, визначають, що вона висвітлює принцип «розглядай себе у своїй практичній діяльності як вільну істоту» [3, с. 201].

Г. Гегель тлумачить моральність як щось суто вольове, що визначає внутрішню свідомість людини. Він вважає, що особа є високоморальною тільки тоді, коли керується рефлексованою волею, тобто моральність – це якість людини, вироблена зовнішніми вимогами [4, с. 240–241]. І. Кант визначає моральність як одне з основних понять етики, що впливає з концепції автономної моралі, і вважає, що дія є моральною лише тоді, коли під час її вчинення воля керується тільки моральним законом – категоричним імперативом, тобто виконується лише заради самого морального закону [5, с. 303].

Отже, щоб визначитись, яку категорію слід вживати в контексті кримінально-процесуальних відносин, слід детальніше проаналізувати сутність таких категорій, як моральність і мораль. Автори філософського енциклопедичного словника трактують поняття моральності як нерозривну єдність двох складників, а саме моральності та моралі. Так, моральність визначається як внутрішня установка індивіда діяти згідно з власною совістю. Тобто, мораль – це синонім моральності й визначається як специфічний тип регуляції відносин людей, спрямований на їх гуманізацію, сукупність прийнятих у певному соціальному організмі норм поведінки [6]. Подібне тлумачення цих категорій запропоновано в працях Г. Гегеля, де він зазначає, що моральність отримує значення самообізнаної свободи, яка стала природою [4, с. 245].

Автори філософського словника під загальною редакцією В. Беркова та Ю. Харіна визначають моральність і мораль поняттями, як абсолютно тотожними [2, с. 193]. Г. Гребеньков, розглядаючи у своїй монографії роль права в системі соціально-історичних цінностей культури, зазначає, що моральність – це певні правила загальнообов'язкового характеру.

В. Бачинін, В. Журавський, М. Панов – автори підручника «Філософія права», визначаючи ознаки розмежування між моральністю і мораллю, вважають, що природна моральність – це система заборон і приписів, що

стоять на сторожі таких універсальних цінностей буття, як життя, воля і гідність кожної людини, незалежно від її спеціальності або положення в системі соціальної ієрархії. Таким чином, природна моральність – це категорія, зумовлена нормами заборон. Автори, розкриваючи відмінність між природною моральністю та позитивною мораллю, підкреслюють: «Якщо позитивна мораль передбачає обмеженість соціальної активності суб'єкта характером його суспільних ролей, його становищем у внутрішньогруповій ієрархії, то природна моральність – це переважно надрольова або понадрільова поведінка, що виходить за межі гетерономних залежностей у сфері справжньої автономії духу, де в людини є можливість за будь-яких обставин поводитися як цілісний суб'єкт, носій родової сутності. Якщо в позитивній моралі індивід – це підпорядкований елемент соціальної системи, активність якого детермінована станом тієї спільності, до якої він належить, то в природній моральності це вільний від корпоративних пристрастей суб'єкт, який має мужність користуватися власним розумом, довіряє своїй інтуїції та власній моральним почуттям» [7, с. 118].

Здійснений аналіз не дозволяє дійти чіткого висновку стосовно того, який же термін (моральність чи мораль) визначає суб'єктивну свободу індивіда діяти так, як індивід вважає за потрібне, згідно з власним баченням об'єктивно свобода – це діяти в межах лише тих правил, які диктуються суспільством.

Ю. Рождественський зазначає, що мораль – це сукупність об'єктивних правил (норм) поведінки людини стосовно навколишнього світу, до іншої людини і до самого себе. Моральність – це сукупність духовних якостей людини, вихованої суспільством на моральних нормах життя [9, с. 3].

Отже, єдиної думки серед науковців-філософів стосовно змісту моралі та моральності немає. Перейдемо до визначення ролі моральності у формуванні кримінально-процесуальних відносин. Потенціал українського філософського мовлення не розрізняє «нравственность» (рос.) та «моральность» (рос.) як це має місце у російськомовному вжитку, а має лише один термін – «моральність». Досліджуючи проблему моральності кримінального судочинства, слід користуватися термінами «моральність» і «мораль». Крім того, філософський аналіз моральності дозволяє вважати, що під терміном «мораль» розуміється об'єктивна свобода індивіда (загальноствановлені й обов'язкові для всіх норми спілкування, порушення яких призводить до певних санкцій), а під терміном «моральність» – суб'єктивна свобода індивіда (моральні якості індивіда), наприклад, підлість, пихатість, гордовитість, зарозумілість, жадібність, хамовитість, підступність, байдужість або порядність, шляхетність, відкритість, чуйність, щедрість, сумлінність тощо. Порушення норм моральності призво-

дить лише до санкцій оціночного характеру: людину можуть оцінити як підлу, підступну, зарозумілу або шляхетну, щедру, великодушну тощо.

Визначившись зі змістовим аспектом поняття моральності та її філософсько-правовою сутністю, слід зробити висновки щодо можливості практичного застосування моральності в кримінальному судочинстві. Зокрема, вчені, що займаються проблемами моральності кримінального судочинства, не звертають увагу на практичне значення таких форм її існування, як: а) об'єктивна – свобода, що диктується ззовні (мораль); б) суб'єктивна – внутрішня свобода суб'єкта (моральність). Деякі науковці у своїх працях розглядають питання моральності в кримінальному судочинстві, посилаючись на моральність об'єктивну, закріплену в законі. Наприклад, пропонують звести всі норми КПК України, які містять ознаки моральних відносин, в окремий розділ або аналізують ступінь дотримання цих норм посадовими особами під час провадження в кримінальній справі. У чинному КПК України ці норми закладені у ч. 2 ст. 69 – звільнення близьких родичів від обов'язку давати показання; заборона виконання дій або прийняття рішень, які принижують честь і гідність громадянина (ч. 2 ст. 194); заборона дій, які призводять до поширення відомостей про обставини особистого життя обвинуваченого (ст. 121), ставлять під загрозу здоров'я учасників процесу (ч. 2 ст. 194), необгрунтовано завдають фізичних чи моральних страждань (ч. 3 ст. 22). Зокрема, моральні норми включені і в регламентацію правил допиту, особистого обшуку, освідування, відтворення обстановки та обставин злочину, враховані під час встановлення обов'язків вжити заходів піклування про дітей та охорону майна ув'язненого під варту (ст. 159, 160, 161 КПК України); охороняють професійну таємницю захисника (ч. 5 ст. 48 КПК України) тощо. Науковці в основному приділяють увагу нормам об'єктивної моралі. А ось норми моральності, які виражають суб'єктивну свободу індивіда (характеризують моральний клімат кримінально-процесуальних відносин), вивчені недостатньо. Такі норми в законі не закладені. Наприклад, у чинному КПК України не зазначено, що посадові особи, які за своїми моральними якостями характеризуються як аморальні (корисливі, боязливі, розпусні, підступні, владолюбні, чванливі, підлі, хамовиті тощо), не можуть вести провадження у кримінальній справі. Також чинний КПК України не містить санкцій до посадових осіб, які допускають прояви аморальності під час розслідування кримінальної справи. Ступінь розробленості проблем моральності кримінально-процесуальних відносин нині в Україні залишається недостатнім. Проведене нами опитування слідчих ОВС свідчить, що вони майже стовідсотково не вважають порушенням законодавства застосування різноманітних слідчо-оперативних

комбінацій і психологічних прийомів. Наприклад, під час допиту обвинуваченому повідомляються завідомо неправдиві відомості про те, що його співники зізналися у вчиненні злочину або під час обшуку були виявлені документи і предмети, які викривають обвинувачуваного, насправді ж цього не було. Формування у свідомості обвинувачуваного таких неправдивих відомостей є порушенням норм моралі. Аналіз слідчої практики показує, що аморальність у кримінальному судочинстві може мати місце не лише у формі прямого обману учасника процесу. Наприклад, слідчий під час спілкування з обвинуваченим (підозрюваним) або іншим учасником кримінального процесу може слова і пропозиції викласти в певному контексті, сказати їх відповідним тоном, що той, кому вони адресовані, неправду сприйме за правду, а правду – за брехню. Це також обман, поданий в особливо зухвалій формі. Слід зазначити, що такі слідчо-оперативні комбінації та психологічні пастки явно суперечать не тільки завданням кримінального процесу, а й елементарним нормам моральності.

Таким чином, розмежування понять моральність і мораль дозволяє визначити рівень моральності наявних кримінально-процесуальних відносин, а проведене дослідження – з'ясувати проблеми моральності кримінального процесу та напрями їх розв'язання.

Список використаних джерел

1. Словарь русского языка : [около 53 000 слов / авт.-сост. С. И. Ожегов]. – 5-е изд., стереотип. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1963. – 900 с.
2. Философский словарь студента / [сост. В. Ф. Беркова, Ю. А. Харина]. – Мн. : Тетра Системс, 2003. – 352 с.
3. Панов Н. И. Философия права. Хрестоматия : учеб. пособие / Н. И. Панов, В. А. Бачинин, А. Д. Святоцкий. – К. : Издательский дом «Ин Юре», 2002. – 692 с.
4. Гегель Г. Работы разных лет : в 2 т. / [общ. ред. А. В. Гулыги]. – М. : Мысль, 1971. – Т. 2. – 630 с.
5. Философский энциклопедический словарь / [авт.-сост. С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др.] – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
6. Философский энциклопедический словарь / [авт.-сост. Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов]. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
7. Бачинин В. А. Філософія права: підруч. / В. А. Бачинин, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.
8. Гребеньков Г. В. Очерки по философии права : монография / Г. В. Гребеньков. – Донецк : Донец. юрид. ин-т ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2009. – 216 с.
9. Словарь терминов / [авт.-сост. Ю. В. Рождественский]. – М. : Наука, 2002. – 88 с.